

Türkçede Eksiltili Yapıdan Sözlükselleşme

Lexicalization from Elliptical Structures in Turkish

Şükrü Halûk AKALIN*

Öz

Türkçede söz yapımında yer almasına karşın gereği gibi üzerinde durulmayan eksiltili yapıdan sözlükselleşme yolu ile söz varlığımıza katılmış sözcükler bulunmaktadır. Bu sözcüklerin büyük bir bölümü Türkçenin tarihsel dönemlerinde yaşadığı gelişmelerle sözlükselleşirken bir bölümü de günümüzde henüz sözlükselleşme aşamasında görülmektedir. Ne yazık ki Türkçede sözlükselleşme bütün yönleriyle ele alınıp işlenmiş değildir. Türkçede sözlükselleşmenin gereği gibi ele alınmamasına karşılık söz varlığından çeşitli örnekler üzerine yapılan çalışmalarda eksiltili yapıdan söz türetme konusuna yalnızca birkaç sözcüğün kökenbilimi yönünden incelenmesi sırasında değinildiği tanık olunur. Türkçede sözlükselleşmenin başlı başına incelenmesi gereken alanlarının bulunmasının yanı sıra sözlükselleşmenin biçimbilimi, anlambilimi ve kökenbilimi çalışmalarında daima göz önüne alınması gerektiğini belirtmeliyiz. Söz varlığımızdaki öğelerin yapılarının çözümlenmesinde, anlam olaylarının açıklanmasında sözlükselleşme konusunda yapılacak çalışmalar önem taşımaktadır. Bu yazıda Türkçedeki söz yapım türleri, sözlükselleşme açısından değerlendirildikten sonra eksiltili yapıdan sözlükselleşmeye ve sözlükselleşme aşamalarına değinilecektir. Türkçede söz yapımı denilince çoğunlukla ekleme yoluyla yapılan türetmeler akla gelir. Oysa Türkçede söz yapımında başvurulan başka yollar da bulunmaktadır. Yazımızda öncelikle Türkçede söz yapım türleri yeni bir bakış açısıyla değerlendirilecektir. Anlık oluşumlardan kurumsallaşmaya ve nihayet sözlükselleşmeye uzanan süreçte art zamanlı örneklerden yola çıkılarak sözcüklerin eksiltili yapıdan bugünkü yapıya gelişleri ve sözlükselleşmenin türleri incelenecektir. Araştırmada örnek olarak ele alınacak sözcüklerin bugünkü yapı ve anlamlarına nasıl ulaştıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte art zamanlı örneklerin yanı sıra sözlükselleşmenin eş zamanlı örneklerine de değinilecektir.

Anahtar sözcükler: Söz yapımı, eksiltme, eksiltili yapı, anlık oluşum, kurumsallaşma, sözlükselleşme.

Abstract

Though it is not a part of our lexicon entirely as a concept, there are words in Turkish vocabulary, which have been lexicalized via elliptical structures. Most of these words were lexicalized in line with the historical developments of Turkish, while there are still words, which are on the verge of lexicalization. Unfortunately all aspects of lexicalization in Turkish are not researched yet. Since lexicalization has not been discussed thoroughly, it can be said that there are only a few words of which etymologies have been examined. It needs to be emphasized that lexicalization needs to be examined as a term itself. Furthermore, it needs to be taken into consideration in morphology, semantic and etymology studies. Therefore, in order to analyze the structures and explain the meaning differences in our lexicon, lexicalization studies are really important. In this article, lexicon creation ways will be evaluated in terms of lexicalization, and lexicalization will be discussed with its elliptical structure. As Turkish word formation, known mostly through the insertion of the affixation comes to the mind. However, in Turkish, there are some ways that are used in the word formation. Turkish word formation types will be considered with a new perspective. Taking the starting point from diachronic examples, lexicalization types will be examined

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, shakalin@shakalin.net

from their spontaneous structures to institutionalization and finally lexicalization stages. In this paper some of the words will be discussed as an example of the lexicalization that how these words have reached to the today's structure and meaning. In addition, synchronous examples of lexicalization are also going to be handled.

Keywords: Word formation, ellipsis, elliptical structure, nonce formation, institutionalization, lexicalization.

Giriş

Türkçede söz yapımı denilince, hiç kuşkusuz, öncelikle yapım ekleriyle yapılan türetmeler akla gelir. Eklemeli bir dil olan Türkçenin söz yapımında *ekleme* (affixation), en sık başvurulan yollardan biridir. Türkçenin söz varlığının büyük bir bölümü *gözlük, başlangıç, bilim, veresiye, durakla-* gibi eklerle yapılan türetmeler sonucu elde edilmiştir. Bununla birlikte *ayakkabı, doksan, niçin, biraz, hissetmek; açık oturum, ayak işi, demir yolu, olur olmaz, hasta etmek* vb. çok sayıda örnekle *birleştirme* (compounding); *AVM* (alışveriş merkezi), *STK* (sivil toplum kuruluşu), *FM* (yaygın söylenişle *efem*), *MR* (yaygın söylenişle *emar*) gibi örneklerle *kısaltma* (acronym); *milim[etre], tel[graf], foto[ğraf]* vb. sınırlı sayıdaki örnekle *kırpma* (clipping); *sunta, kanka, arge* gibi örneklerle *karma* (blending); *adalet, nazik, pide, banka, abajur, maç* vb. örneklerle ödünçleme (borrowing) yollarıyla söz varlığımıza katılmış sözcükler de bulunmaktadır.

Bunlara örneksene (analogy), *tür değiştirme* (conversion), *ikileme* (duplication), *uydurma* (coinage), *titreleme* (intonation), *genelleşme* (generalization), *derleme* (compiling), *tarama* (scan) da eklenebilir. Ancak bunlar, yukarıda belirtilen söz yapma yollarına başvurularak veya var olan sözcüklerden yararlanarak ortaya çıkan *sözlükselleşmenin* (lexicalization) türleridir.

Örneğin dilde var olan ses, biçim, birleşik söz veya söz dizimi yapısına benzetilerek yeni bir biçim veya söz dizimi yapılarının elde edilmesi yolu olan örneksene (Karaağaç, 2013, s.624) ile türetilmiş olan *seçenek, olanak, gelenek, tutanak* gibi sözcükler (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2013, s.209) Türkçe köklerden {-AnAk} eki ile türetilirken *görenek* sözü örnek alınmıştır. Yalnızca dilin söz varlığından değil yabancı sözlerden esinlenip Türkçe köklerden yapılan türetmeler de birer örneksenedir: Fransızca *école, bulletin* vb.ne benzetilerek türetilen *okul, belleten*. Ancak bu sözcüklerin yapımında başvurulan yol, yine Türkçenin türetme yollarından biri olan eklemedir.

Bir sözcüğün herhangi bir açık yapı değişimine uğramaksızın başka bir sözcük türüne evrilmesi olarak tanımlayabileceğimiz *tür değiştirme*¹ yoluyla *güzel* sözü hem ad hem sıfat hem zarf olabilmekte; *uydu*, (yazıcıda basılan kâğıt) çıktı vb. ise çekimli bir fiilken ada dönüşebilmektedir. Bu da, mevcut sözlerin söz dizimi açısından ele alınması gereken görünümüdür (Uzun, 2006, s.42-43).

Anlamı pekiştirmek amacıyla aynı sözcüklerin yinelenmesi (İmer ve diğerleri, 2013, s.156) yoluyla elde edilen *yavaş yavaş, lapa lapa, sindire sindire* biçimlerindeki *ikilemeler* de dilin söz varlığındaki verimlere dayanmaktadır. Birbirine yakın ya da birbiriyle karşıt anlamlı sözcüklerle kurulan *yol yöntem, güle oynaya; büyük küçük, iyi kötü* gibi ikilemelerde de söz varlığının bilinen öğeleri söz öbeği biçiminde kullanım alanına çıkmaktadır. Kimi ikilemelerde ise sözcüklerden biri yalnız başına bugün kullanılsa da dilin geçmişinde canlı bir biçimde yaşarken kendisine yer edindiği ikilemelerde donmuş bir biçimde kalan *ev bark, er geç, çalı çırpı, yorgun argın* ikilemelerindeki *bark, er, çırpı, argın* yeni yapılmış sözler değil eskicil öğelerdir. İkilemeler, tek bir sözcük gibi

1 Bu terim için Karaağaç *tür değiştirme* (2013, s.805), İmer ve diğerleri *evrişim* (2013, s.128), Uzun *kayma* (2006, s.42) karşılıklarını önermiştir.

anlam bildirseler de (Korkmaz, 2007, s.123) bir söz yapım yolu değil söz varlığı öğelerinin yan yana kullanılmasıyla oluşan söz öbeği türüdür.

Yakın anlamlı görülen ve bu nedenle kimi kaynaklarda (Crystal, 2001, s.61, 229) birbirine gönderilen *coinage* ve *neologism* terimlerinden ilki Türkçede *uydurma* (Eker, 2003, s.329), *uydurma söz* (Karaağaç, 2013, s.816), ikincisi ise *yeni kelime* (Korkmaz, 2007, s.242) *yeni öge* (İmer ve diğerleri, 2013, s.274), *yenicilik* (Karaağaç, 2013, s.866) gibi sözlerle karşılanmaktadır. Uydurmak fiilinin Türkçede bildirdiği anlam dolayısıyla dilde hiç bulunmayan bir yoldan söz yapıldığı düşünülmemelidir. “Uydurma” diye eleştirilen kimi sözcüklerin ekleme, birleştirme gibi Türkçenin yaygın söz yapım yollarının yanı sıra örneksime ile oluşturulduğu da görülmektedir. Ancak türetmede yanlış kök ve ek kullanılması, tarihsel ses gelişimine aykırı sözcük tabanlarından yararlanılması *uydurma* diye nitelenebilir. Bununla birlikte gerek *coinage* gerek *neologism* dilin türetme yollarından yararlanarak yeni kavramlar, araçlar, aygıtlar ve ürünler için yeni sözcükler üretme işine ad olmaktadır. Geçmişte eleştirilen *amaç*, *bay*, *bayan*, *işlev*, *işteş*, *görev*, *özdeş*, *özgür*, *saptamak*, *sınav*, *sesteş*, *teğet*, *teğmen*, *uygar* gibi sözcükler kullanım sıklığına ulaşmışlar ve sözlüklere girmişlerdir. Bugün için bunlara *yeni öge* denemez. Yakın dönemde Türk Dil Kurumu tarafından *innovation*, *mobbing*, *mortgage* vb. karşılığında türetilen *yenileşim*, *bezdiri*, *tutsat* vb. ise *yeni öğelerdir* (neologism).

Vurgu, ezgi, ritim, yükseklik gibi parçalar üstü birimler üzerinde değişimler sağlayarak sözcüklerin *titreleme*² açısından yeniden biçimlemeleri yoluyla da sözcük oluşturulabilir. Türkçede genellikle cins adlarından sözcük vurgusundaki değişikliklerle yapılmış özel adlar da görülür (Uzun, 2006, s.39): *karta'l* – *Ka'rtal* (İstanbul'un ilçesi), *bodru'm* – *Bo'drum* (Muğla'nın ilçesi), *aydı'n* – *A'yдын* (bir ilimiz). Dilde var olan sözcüklerin vurgusundaki değişikliklerle elde edilen bu söz varlığı öğeleri, Türkçenin özel ad üretim yollarından biridir. Sözcüklerde herhangi bir anlam değişikliği olmasa da zamanla sözcük vurgusunda değişiklikler de görülebilir (Bauer, 1994, s.95). Sözcüklerdeki ses olayları ve değişimleriyle birlikte anlam değişimleri sonucunda da Türkçede sözlükselleşme örneklerinin görüldüğünü belirtmek gerekir: *uçra* > *ucra* > *üçra*, *nüsha* > **nuska* > *muska* vb. Ancak bu sözcüklerde ses değişikliğinin mi anlam değişikliğine yol açtığı, anlam değişikliğinin mi ses değişikliğini ortaya çıkardığı yoksa her ikisinin de yeni sözcüklerin ortaya çıkmasını sağladığı üzerinde tartışılması gereken bir konudur.

Az sayıda da olsa özel adlardan *genelleşme* yoluyla söz varlığına katılmış sözcükler bulunmaktadır: *Danzig* (Gdansk) ve *Bordeaux* şehirlerinin adından *daniska* ve *bordo*; *Gillette* ve *Jacuzzi* soyadlarının kullanıldığı marka adlarından *jilet* ve *jakuzi*, doğrudan doğruya marka adından *neskafe*, *selpak*, *teflon* gibi genel ada dönüşmüş örnekler vardır.

Halk ağzından *derleme* (compiling) (İmer ve diğerleri, 2013, s.85), tarihsel metinlerden de *tarama* (scan) (İmer ve diğerleri, 2013, s.243) yollarıyla Türkçenin söz varlığına kazandırılan *abartmak*, *albeni*, *almaşık*, *anı*, *asalak*, *aşama*, *atamak*, *ayırt*, *bağlam*, *bayındır*, *bitek*, *dayanak*, *devinmek*, *dolayı*, *eğitim*, *erek*, *gereksinmek*, *giysi*, *ikircim* (~*ikircik*), *ilgeç*, *ivedi*, *karşıt*, *nitelik*, *nice*, *onarmak*, *onamak*, *onay*, *oran*, *ödül*, *ölümcül*, *önlemek*, *öncelik*, *önder*, *öykünmek*, *ülkü*, *sav*, *yankı*, *yordam*, *yöre* gibi pek çok sözcük dilin belleğinde yer alan öğeler iken yazı dilinde kullanılabilmesi amacıyla yeniden kullanım alanına çıkarılmıştır. Dilin belleğinde bulunan bu sözcükler ya halk dilinde ya tarihsel metinlerde ya da her ikisinde zaten yer alıyordu. Bunların ortaya çıkarılması söz yapımı olarak kabul

2 Karaağaç (2013, s.799) tarafından *titreleme* diye adlandırılan bu terimi Korkmaz (2007, s.214) ve Uzun (2006, s.39) *tonlama*, İmer ve diğerleri, (2013, s.67) *bürün* olarak karşılamıştır.

edilemez ancak bu sözcük köklerinden veya gövdelerinden yararlanarak yine ekleme yoluyla yeni sözcükler türetilmesi söz yapımı olarak değerlendirilmelidir: *abartı, albenili, bayındırlık, devinim, gereksinim, ikirciklenmek, ivedili, nitelikli işçi, nicelik, onarım, orantı, ödüllendirmek, yankılanım, yordamak, yöriinge* vb... Öykü ise öykünmek sözünden Türkçede çok az örneği görülen *geri oluşum* (backformation³) yoluyla Türkçeye kazandırılmıştır⁴.

Yukarıda değinilenlerin yanı sıra Türkçede eksiltili yapıdan sözlükselleşmeyle söz varlığına katılmış sözcükler de bulunmaktadır. Ancak dil çalışmalarında bu tür üzerinde gereğince durulmamıştır. Oysa Türkçenin söz varlığındaki kimi sözcüklerin yapısının çözümlenmesinde, kökeninin araştırılmasında, sözcüklerin anlam değişmelerinin incelenmesinde ve Türkçede sözlükselleşmenin özelliklerinin ortaya konulmasında dikkate alınması gereken bir konu olarak görülmektedir.

Korkmaz, Türkçenin şekil bilgisini incelediği eserinin *Ek Kalıplaşması ile Oluşan Kelimeler* bölümünde ek kalıplaşması ve özelliklerini incelerken Türkçenin *eksiltili* kullanımlara eğilimli bir dil olduğuna değinmiş, sözcük sınıfları arasında birinden ötekine geçişi sağlayan esneklik bulunduğunu ifade etmiştir. Böylece *adamın biri, gözde kişi, çekmece göz* (masa vb. gözü), *kavurma et, tanıdık kimse, yiyecek nesne* gibi ad veya sıfat tamlaması kalıbındaki söz öbeğinin eksiltili kullanılışı ile geriye kalan öge, hem kaybolan sözün anlamını üzerine çekmekte hem de iki söz arasında biçim ve anlam ilişkisi kuran çekim ve yapım ekleri asıl işlevlerinden sıyrılarak ve eklendiği sözle kaynaşık kalıplaşarak yeni anlamda birer söze dönüşmektedir. Bu yolla tek başına belirsiz bir zamir olan *gözde* 'sevgili, itibarlı kişi' anlamında bir ad; *çekmece* 'çekmek suretiyle açılan bir masa vb. eşya gözü', *kavurma* 'kavrulmuş et', *tanıdık* 'bilinen, tanınan kimse', *yiyecek* 'yenecek nesne' anlamında birer ad olmuşlardır (Korkmaz, 2003, s.157-158). Korkmaz'ın verdiği örneklerden *gözde* 'önemli bir kimsenin beğendiği kadın' (TDK, 2011, s.984), *çekmece* 'masa, dolap vb. şeylerin dışarıya çekilen bölümü' (TDK, 2011, s.514), *kavurma* 'kendi yağıyla pişirilip kavrulduktan sonra yenen veya dondurulup saklanan et' (TDK, 2011, s.1359), *tanıdık* 'tanışılıp konuşulan (kimse); daha önceden bilinen, görülen' (TDK, 2011, s.2261), *yiyecek* 'yenmeye elverişli olan her şey' (TDK, 2011, s.2597) anlamlarıyla *Türkçe Sözlük*'te yer almıştır.

Karaağaç, *sözlük* maddesinde ele aldığı *eksiltmeyi* (ellipsis) ses, söz, ek veya cümle ögesi eksiltmesi gibi dilin her düzleminde görülen bir olay olarak niteler. Türkçede sözlerde görülen eksiltme, birçok dilde de görülen bir anlam olayıdır. Sözlerin anlam değiştirme yolu ise çeşitli söz öbeklerinin eksiltili yapılara dönüşmesidir. Söz dizimi kaynaklı anlam değiştirmenin bir sonucu olarak iki sözden oluşan herhangi bir söz öbeğinin eksiltilmesiyle elde edilmekte ve kalan tek söz, söz öbeğinin anlamını taşımaktadır. Karaağaç, hepsi de günümüz Türkçesinden olan şu örnekleri verir: *düdüklü tencere > düdüklü, yazma eser > yazma, dişli çark > dişli, cep telefonu > cep, sayısal loto > sayısal, bedelli askerlik > bedelli* vb. (Karaağaç, 2013, s.771-772). Karaağaç'ın sıraladığı örneklerden

3 Bu terim için geri oluşum (İmer ve diğerleri, 2013, s.139; Uzun, 2006, s.45,46), ters (geri) türetme (Eker, 2003, s.329) karşılıkları kullanılmıştır. Karaağaç ise bu terimi örneksime başlığı altında değerlendirmiştir (Karaağaç, 2013, s.624-626). Bu yolla sözcüklerin türetildiği İngilizcedeki örnekler için bk. Verb compounds and backformation (Adams, 1982, s.105-112)

4 İlk kez Türkçe Sözlük'ün 1966 yılında yapılan dördüncü baskısında yer alan öykünün kaynağı konusunda herhangi bir açıklama bulunmamaktadır (TDK, 1966, s. 577). İlk baskıdan itibaren uygulanan bir yöntem olarak derleme sonucunda elde edilen söz varlığından sözlüğe alınanlar DD (Derleme Dergisi'nden), tarama yoluyla elde edilen sözcükler ise TD (Tarama Dergisi'nden) kısaltmalarıyla verilmiştir. Hemen altındaki öykünmek sözünün yanında TD kısaltması bulunurken öykü maddesinde böyle bir kısaltma bulunmaması, bu sözün Derleme Dergisi'nden veya Tarama Dergisi'nden alınmadığını, sonradan öykünmek tabanından geri oluşum yoluyla türetildiğini göstermektedir.

yazma ‘basım tekniğinin gelişmediği dönemlerde elle yazılmış kitap, yazma nüsha’ (TDK, 2011, s.2562), *dişli* ‘dişleri olan çark’ (TDK, 2011, s.681), *cep* ‘cep telefonu’ (TDK, 2011, s.453) *Türkçe Sözlük*’te yer almaktadır. Ancak *düdüklü* halk ağzında kullanılan bir söz olarak belirtilirken (TDK, 2011, s.732) ‘sayısal loto’ anlamındaki *sayısal* ve ‘bedelli askerlik’ anlamındaki *bedelli* sözleri henüz *Türkçe Sözlük*’e girmemiştir.

Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*’nde çizme ‘koncu diz kapaklarına kadar çıkan bir çeşit ayakkabı’ sözünün çizme edik tamlamasından *elliptique* bir ad olarak kaldığını belirtir (Eren, 1999, s.96). Eren’e göre *sağır* sözü de *sağır kulaklığ* > *sağır kulaklı* > *sağır kulaklı* biçiminden doğal bir elips (elliptise) sonunda Türkçede *sağır* (< *sağır*) biçimini almıştır (Eren, 1999, s.348). ‘Gövdesi kalın, yaprakları büyük, boyu yaklaşık 2 m olabilen bir kültür bitkisi’ *mısır* ise *Mısır buğdayı* (veya *Mısır darısı*) adının *elliptique* bir biçiminden kaldığını yazar (Eren, 1999, s.295). Bugün ağızlarda *darı* biçiminde kullanılan, yazı dilinde ise *mısır* olarak yaygınlaşan sözün *Mısır buğdayı*ndan değil de *Mısır darısından* eksiltme ile geliştiğine kanıt Hengâmî’nin *Cenk Destanı*’nın ilk dörtlüğündedir:

Bir gemi yaptırdım ayırık köküyle
Biç pare top dizdirdim taze soğanı
Mısır darısından hesapsız gülle
Niyetim fethetmek Firengistan’ı (Ahmet Rasim, 1928, s.279)

Türkçede *şam ağacı* > *çam ağacı* > *çam* (Eren, 1999, s.77), *boymul toğan* > *moymul doğan* > *moymul* (Eren, 1999, s.297), *sazan balığı* > *sazan* (Eren, 1999, s.358), *Tire ipliği* > *tire* (Eren, 1999, s.409) gibi eksilteli yapıdan sözlükselleşen örnekler bulunmaktadır. Kutadgu Bilig’de geçen *arka* ‘meni, sperma’, *arka suvu* biçimindeki yapıdan eksilti sonucunda ortaya çıkmıştır. Bugün de Türkiye Türkçesinde aynı anlamdaki *bel* sözünün (TDK, 2011: 297), *bel suyu* yapısındaki eksiltiyle ortaya çıktığı bilinmektedir (Tezcan, 1981, s. 30).

Türkçedeki Batı dillerinden, özellikle Fransızcadan alıntılarda da eksilteli yapıdan sözlükselleşme örnekleri görülmektedir: ‘yolları ve yol kenarlarındaki yeşillikleri sulamakta kullanılan araç’ anlamındaki *arazöz* (TDK, 2011, s. 146), Fransızcadaki *arroseuse-automobile* ‘sulama arabası’ sözünden geçmiştir. Fransızcada tek başına *arroseuse* çimen ve çiçekleri sulamaya yarayan basit sulağa denilmektedir (Uysal, 2014, s. 146). Türkçede ‘yük treni’ anlamıyla kullanılan *marşandiz* sözü Fransızcadan alıntıdır (TDK, 2011, s. 1629). Ancak Fransızcada *marchandise* ‘tecim eşyası, mal, meta’ anlamındadır. Fransızcada ‘yük treni’ anlamındaki birleşik söz ise *train de marchandise* biçimindedir. *Train* sözünün eksiltilmesiyle Fransızcadaki ‘mal, meta’ sözü Türkçede ‘yük treni’ anlamını kazanmıştır (Uysal, 2014, s. 186). Türkçede ‘genellikle denize girerken ten üzerine giyilen, vücudun gerekli kısımlarını sıkıca örten giysi anlamındaki *mayo* (TDK, 2011, s. 1639), Fransızcadaki *maillot de bain* ‘banyo mayosu’ birleşimindeki eksiltiyle kullanılır olmuştur. Fransızcadaki *maillot* sözünün tek başına anlamı ise ‘kundağ’tır (Uysal, 2014, s. 187). Türkçede bir deniz taşıtı olarak bilinen *vapur* sözünün Fransızcadaki asıl anlamı ‘buhar’dır. Fransızca *bateau à vapeur* ‘buharlı gemi’ birleşimindeki ‘gemi’ anlamındaki *bateau* sözünün eksiltilmesiyle geminin türünü belirten *vapeur* ‘buhar’ sözü Türkçede deniz taşıtının adı olmuştur (Uysal, 2014, s. 215).

Değinen bu örnekler Türkçenin tarihsel dönemlerinden günümüze kadar uzanan süreçte eksilteli yapıdan sözlükselleşerek söz varlığımıza katılmıştır. Günümüzde sözlükselleşme sürecini tamamlamamış yapılar da bulunmaktadır. Ancak eksilteli yapıdan sözlükselleşmenin yalnızca

bir sözcüğün düşmesi ile açıklanamayacağını; *anlık oluşum* (nonce formation) ile başlayan *kurumsallaşma* (institutionalization) ile süren, *sözlükselleşme* (lexicalization) ile sonuçlanan bir süreçte yeni bir yapıya ulaşan sözcüklerin artık bir dilbilgisi yapısından çıkıp sözlük değeri kazanmış öge hâline geldiğini belirtmeliyiz.

Türkçede Sözlükselleşme

Sözlükselleşme bir sözcük türetme türü değil, dilin söz türetme yollarıyla oluşan sözcüklerinin yaygınlaşmasını ve sözlüklere geçişini kapsayan bir süreçtir. Eş zamanlı olarak kavramsal ulamların kodlanmasında kullanılan sözlükselleşme, art zamanlı olarak da söz varlığı ögelerinin sözlüğe geçişini veya dilbilgiselleşmeye aykırılığı ortaya koymakta kullanılmaktadır (Brinton ve Traugott, 2005, s.45). Bu makalede yöntem olarak günümüz Türkçesindeki sözcükler art zamanlı (diacronic) bakış açısıyla ele alınacak, Türkçede eksiltili yapıdan sözlükselleşme aşamaları ve biçimleri tarihsel söz varlığından örneklerle belirlenmeye çalışılırken bu örnekler Bauer (1991)'de olduğu gibi formüle edilerek incelenecektir. Böylece günümüzde kullandığımız bu sözcüklerin hangi aşamalardan ve değişimlerden geçerek sözlükselleştiği ortaya konulacaktır.

Anlık Oluşum (Nonce Formation)

Belirli bir bağlamda bireysel olarak kullanılan ilk türetim *anlık oluşum* olarak adlandırılır. Türetilen bu sözcük, henüz kullanıldığı dilin sözlüğüne girmiş değildir (İmer ve diğerleri, 2013, s.30-31). Anlık oluşum, ivedi bir gereksinim için yeni bir karmaşık yapıyı adlandırmak üzere konuşucu veya yazıcı tarafından o anda uydurulan sözcüktür (Bauer, 1991, s.45). Brinton ve Traugott ise anlık oluşumu hazırlıksız olarak bulunan, bilinen yapılar dışında rastlantı sonucu oluşan yeni bir karmaşık sözcük olarak tanımlar (2005, s.45). Konuşurken hatırlayamama yüzünden bir ad yakıştırma; belirli bir adı olmayan bir nesneye, bir duruma, bir duyguya yeni bir ad verme; dili yaratıcı ve sanatlı olarak kullanma dolayısıyla geçici olarak türetilmiş sözcükler hiç de az değildir (Uzun, 2006, s.89). Tanımlanan bu yeni durum ve kavramları bildiren anlık oluşumlar dilin kurallarına uygun oldukça dil toplumu tarafından benimsenirler (Bauer, 1991, s.45).

Sanal ortamdaki gazete, dergi ve haber kümelerinde kullanılan yeni sözcükleri belirlemeyi amaçlayan, kısaca *yeni öge* (neologism) *avcısı yazılım* olarak tanımlayabileceğimiz *Türkiye Türkçesi Çevrim İçi Haber Metinlerinde Yeni Sözlerin (Neolojizm) Otomatik Çıkarımı Projesiyle*⁵ elde edilen veri tabanında yalnızca A harfiyle başlayan 2.575 sözcükten⁶ rastgele seçtiğimiz şu sözcükler *anlık oluşum* örnekleridir: *abanmacı, abarmak, açık uçlu, açıklamalık, açınsayıcı, akıldanlık, alabula, alansal, alımlık, alışkınsal, alışırsıncı, amasız, amaçkırıcı, amaçsal, ancaksız, anlayışsal, anlıksal, anısız, ardıllamak, aşkınsal, aşkkolik, ataçlanmak, avsever, ayırtıcı, ayrımlık, ayrımsal, ayısavar* vb. (Tahiroğlu ve diğerleri, 2011-2014). Sözlüklerde bulunmayan bu sözcüklerden kimileri projenin başladığı günlerde tekil örnekler olarak görülürken sonraki aylarda bunların kullanımında artış gözlenmiştir. Bu artış anlık oluşumların yaygınlaşma eğilimi içerisine girdiği izlenimini verdiği gibi kimi biçimlerin farklı zamanlarda veya birbirine çok yakın zaman dilimlerinde ortaya çıkan yeni

5 Dr. B. Tahir Tahiroğlu'nun yürütücülüğü ve Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın, Doç. Dr. Bülent Özkan, Sinan Yalçınkaya danışmanlığı altındaki proje TÜBİTAK tarafından 2011 yılından bu yana desteklenmektedir (Proje no. 111K223).

6 http://turkoloji.cu.edu.tr/derlem/index.php?a=mongo/demo_index 27 Nisan 2014

kavramları adlandırmak isteyen farklı konuşucular tarafından üretilebileceğini de düşündürmektedir (Bauer, 1991, s.45). Örneğin *açık uçlu sınav*, *açık uçlu soru*, *açık uçlu cevap*, *açık uçlu süreç*, *açık uçlu müzakere*, *açık uçlu tartışma* gibi kullanımlarda sıfat tamlaması oluşturacak bir biçimde *açık uçlu* söz öbeğinin *Türkçe Sözlük*'te bulunmamasına karşın pek çok konuşucu tarafından kullanıldığı belirlenmiştir. Benzer anlamdaki *ucu açık* ise *Türkçe Sözlük*'te 'sonucu belli olmayan' anlamıyla yer almaktadır (TDK, 2011, s.2405).

Yukarıdaki anlık oluşumlardan *amasız*, *ancaksız* gibi *fakatsız*, *rağmensiz* sözleri de 'herhangi bir kısıtlayıcı gerekçe ileri sürmeden, koşulsuz' anlamıyla kullanım alanına çıkmıştır. Örneğin yeni Anayasa ile ilgili tartışmalarda bütün tarafların benimsediği bir maddeyi *ama*, *ancak*, *fakat* gibi kısıtlayıcı bağlaçlarla sınırlamaya karşı olan görüşleri ifade etmek için: "Özlu, sade, aydınlık, devlet-yurttaş ilişkisini çağdaş evrensel kavramlarla belirleyecek *ancaksız* düzenlemeler..." (Ağaoğlu, 2000) gibi; gündelik dilde *amasız sevmek*, *rağmensiz sevmek* gibi anlık oluşumlar da ortaya çıkmıştır. Sözlükselleşmede de değinileceği gibi bu süreç dilbilgiselleşmenin tersidir. *Ama demeden*, *bahane ileri sürmeden*, *herhangi bir gerekçeye sığınmadan* vb. çeşitli söz dizimi öbekleriyle ifade edilebilen dilbilgisel yapılar *amasız*, *ancaksız*, *fakatsız* gibi sözcüklere evrilmektedir. Bilinçli olarak uydurulan yeni bir sözcüğün aksine bir anlık oluşum, düzenli olarak söz yapım kurallarına uygun olarak üretilir (Brinton ve diğerleri, 2005, s.45). Böylece dilin işlek söz türetme yollarından biriyle evrilen ve başlangıçta tekil kullanım hâlinde ortaya çıkan anlık oluşum, dil toplumu tarafından benimsendiği andan itibaren kurumsallaşma aşamasına geçer.

Kurumsallaşma (Institutionalization)

Bir sözlükbirimin tarihindeki ikinci aşama, anlık oluşumun diğer konuşurlar tarafından bilinen bir sözcük olarak benimsenmesidir (Bauer, 1991, s.48). Türkçede *kurumsallaşma* diye adlandırılan bu aşama, işlek bir biçimbilimsel süreç yoluyla türetilmiş sözcüğün toplumda yaygınlık kazanması olarak tanımlanmaktadır (İmer ve diğerleri, 2013, s.187). Bu aşamada sözcüğün dil toplumu arasında yayılması söz konusudur. Konuşma topluluğunun bir bölümü veya tamamı tarafından benimsenen anlık oluşum, dilin yeni bir sözcüğü veya yeni ögesi olarak benimsenir (Brinton ve diğerleri, 2005, s.45). Örneğin yukarıda anlık oluşumlar içerisinde değinildiği gibi *açık uçlu* sözü, bugün artık *kurumsallaşma* aşamasına geçmiştir. Ancak anlık oluşum ile sözlükselleşme aşamalarının belirginliği ve sonuçlarının gözlenebilirliği karşısında kurumsallaşmanın aynı ölçüde belirginliğe sahip olmadığı, sözcüğün yaygınlık kazanma derecesinin ve sonuçlarının tartışılabilirliğini de belirtmek gerekir. Hohenhaus, terim olarak son yıllarda kullanımı artsa da kurumsallaşmanın sözlükselleşmeye göre çok daha az kullanıldığını yazar (2005, s.359). Bu gözlem, Türkçe kaynaklar açısından da geçerlidir.

Kurumsallaşma yalnızca söz yapımı yoluyla ortaya çıkan yeni bir sözlükbiriminin yaygınlaşması değil var olan bir sözlükbiriminin iğretileme yoluyla kazandığı yan anlamların yaygınlaşması biçiminde de olabilmektedir (Bauer, 1991, s.48). Örneğin *sağmal* sözü *Lehce-i Osmanî* (Ahmet Vefik Paşa, 1876, s.971) *Kamus-ı Türki* (Şemsettin Sami, 1900, s.807), *Yeni Türkçe Lügat* (M. Bahaeddin, 1923, s.427), *Resimli Türkçe Kamus* (Kestelli, 2004, s.408) sözlüklerinde 'süt veren, sağılan inek, koyun vb.' anlamıyla geçerken, ilk kez *Burhan-ı Katî*'de *dûşâ* sözünün açıklamasında 'sütü sağılır hayvandır ki sağmal tabir olunur ve ol kimesneye itlak olunur ki malik olduğunu tedricle sağıp elinden alalar' anlamı verilir (Mütercim Asım, 1870, s.293). Anılan sözlüklerden önce yazılmış olmasına karşın *Burhan-ı Katî*'daki dikkat çekici bu veri, *sağmal* sözünün mecaz anlamıyla kullanımının XIX.

yüzyıl ortalarında kurumsallaştığını ancak sözlükselleşemediğini göstermektedir. Mecaz anlamıyla ilk kez *Türkçe Sözlük*'ün 1955 yılında yapılan ikinci baskısında *sağmal inek*, mecaz ve halk dili verimi olarak 'kendisinden sürekli olarak çıkar sağlanan kimse' anlamıyla yer alır (TDK, 1955, s.627). Tek başına *sağmal* sözünün 'sömürülen, kendisinden çıkar sağlanan (kimse, ülke vb.)' mecaz anlamıyla *Türkçe Sözlük*'te yer almaya başlayışı ise 1983 yılında yapılan genişletilmiş yedinci baskıyladır (TDK, 1983, s.1004).

Kurumsallaşan her sözcüğün sözlükselleşmesi de beklenemez. Örneğin art zamanlı bir veri olarak XIX. yüzyıl ortalarında *köprücü* sözü, Haliç'teki köprülerden geçenlerden para toplamakla görevlendirilen kişiler için kullanılmıştır (Ahmet Rasim, 1928, s.319). Ancak *köprücü* sözü bu anlamıyla sözlükselleşmemiştir. Gerek *Kamus-ı Türkî*'de (Şemsaddin Sami, 1901, s.1188) gerek günümüz sözlüklerinde *köprücü* sözü 'köprü yapan kimse' anlamıyla; tarih terimi olarak 'Osmanlı ülkelerinde, özellikle ordunun geçeceği yollar üzerindeki köprüleri onarmak ve korumakla görevli takım', askerlik terimi olarak da 'tombazlarla köprü kuran istihkâm kıtası' olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2011, s.1500). Sözcükler dile girdiği gibi çıkabilir, modaları geçebilir veya yok olabilir. Ancak kurumsallaşan sözcükler, yazıya geçirilerek kalıcı bir kayda dönüştürüldükleri için bütünüyle yok olmazlar (Hohenhaus, 2005, s.362).

Kurumsallaşmanın eş zamanlı örneği ise benzinli araçlardaki düzeneğin otogazla da çalışır hâle getirildiğini ve bunun araç ruhsatına işlenmiş olduğunu ifade eden *işli* sözüdür. Bir dilbilgisel yapı olan *otogazlı olduğu ruhsata işlenmiş* ifadesi önce *ruhsata işlenmiş* biçimine, ardından *ruhsata işli* biçimine en sonunda da *işli* biçimine evrilmiş ve günümüzde gazetelerdeki binlerce oto alım satım ilanlarında, araçların arka veya yan camlarında yer alarak meslek dili sözü hâline gelmiştir. Ancak sözcüğün kurumsallaşmasının bir başka göstergesi yalnızca oto alım satımında değil başka alanlarda da kullanılır olmasıdır. Yargı yoluyla satılmasına karar verilen bir taşınmazın açık artırma yoluyla satışa çıkarıldığını duyuran resmî ilanda, taşınmazın onaylı imar planında *işli* olduğu ifadesi yer almaktadır⁷. Başlangıçta yalnız oto alım satımında kullanılan bir meslek dili sözcüğü iken başka alanlarda da sözcüğün kendisine yer edinmesi kurumsallaştığını göstermektedir. Bir dilbilgisi uzmanı *işli* sözünün yapısını çözmekte zorlanacaktır. Çünkü fiil tabanı *işle-* iken sözcüğün *işli* biçiminde kullanılması, kökünün *iş* olması dolayısıyla addan ad yapan *{+li}* eki ile türemiş olabileceği düşüncesini uyandıracak ama edilgen bir yapıda ve 'ruhsata işlenmiş olmak' anlamına gelmesi dolayısıyla böyle bir türetmenin mümkün olamayacağını gösterecektir.

İşte bu karmaşık yapı, makalemizin konusunu oluşturan eksiltili yapıdan sözlükselleşmenin günümüzde kurumsallaşma aşamasındaki örneklerinden biridir. Bu sözün oluşmasındaki etken örneksemedir. Konuşucunun belleğindeki sözlükte *dayalı döşeli* vb. yapılar *işli* sözünün oluşmasını sağlamıştır. Ergin, *Dil Bilgisi* adlı eserinde *dayalı döşeli* vb. sözcüklerin yapısı üzerinde tartışırken sözcük tabanı ve ekleri değerlendirmiş, bunların [daya-lı], [döşe-li] gibi fiilden yapılmış ad görünümünü taşıdığını, ancak Türkçede fiilden ad yapan bir *{-LA}* ekinin bulunmadığını belirtecektir. Benzer yapılarıdaki anlam ilişkisini göz önüne alan Ergin, *dayal-* *döşel-* biçimlerinde sözcük tabanları bulunmamasına karşın bu sözlerin edilgenlik-meçhullük eki *{-l-}* ve zarf-fiil eki *{+X}* ile yapılmış olduğu sonucuna ulaşacaktır (Ergin, 1972, s.192-193). Oysaki bu yapı, sözlükselleşmenin sonucunda ortaya çıkmıştır. *Türkçe Sözlük*'te 'dayanmış olan' anlamıyla yer alan *dayalı* ile 'döşemesi ve eşyası eksiksiz' karşılığı verilen *dayalı döşeli* sözleri (TDK, 2011, s.600) konuşucunun bellek

7 T.C. Beykoz Sulh Hukuk Mahkemesi ilanı, Cumhuriyet gazetesi, 24 Aralık 2013, s. 24

sözlüğünde yer alan önceki benzer yapılar örneksenerek oluşturulmuştur. Bu sözlerin de zamanında meslek dili sözcükleri olarak kullanım alanına çıktığını, ‘mükemmel yapısı, bütün eşyası ile her şeyi tamam, oturmaya hazır’ evleri tanımlamak üzere *dayalı döşeli* anlık oluşumunun yaygınlaşarak kurumsallaştığını ve en sonunda sözlükselleştğini, bugün henüz sözlükselleşme aşamasına geçememiş olan *işli* sözüne bakarak söyleyebiliriz. ‘İşlenmiş’ anlamındaki *işli* sözünün, *iş+le-n-miş* > **iş+le-ø-ø* > **iş+le-l-i* > **iş+ø-l-i* > *işli* biçimindeki bir evrilmenin sonucunda ortaya çıktığını, bunda da *dayalı döşeli* vb. yapıların örneksesinin etkili olduğunu düşünüyoruz.

Kurumsallaşmanın başlangıcı kesin olarak belirlenemese de özellikle art zamanlı örneklerle bu aşamanın çizgileri belirlenebilir. Ancak Türkçenin tarihsel sözlüğünün tamamlanamamış ve yayımlanamamış olması önemli bir eksiklik, Türkçenin bütün tarihsel dönemlerini kapsayan bir derlemin bulunmaması ise bir yetersizliktir. Türkiye Türkçesi sözlüklerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılmaya başlanmış olması ve daha eski sözlüklerimizin bulunmaması da bir olumsuzluktur. Bütün bu eksiklik, yetersizlik ve olumsuzluklar yüzünden Türkçe olsun alıntı olsun bir sözün ilk kez ne zaman, hangi biçimde, hangi anlamda kullanım alanına çıktığını, nasıl yaygınlaştığını, hangi değişimleri yaşadığını bilemiyoruz. Sözcüklerin sözlüklerimizde yer alışı ise en erken XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar gidebildiğinden bu sürecin son aşaması olan sözlükselleşmenin başlangıcını da belirlemek ancak yazılı metinlerin işlenmesiyle mümkün olabilmektedir.

Sözlükselleşme (Lexicalization)

Bir bağlı biçim biriminin asıl biçim hâline gelmesi, bir söz dizimi biriminin kalıplaşarak ve anlam daralmasına uğrayarak bir sözlük birimi hâline gelişi sözlükselleşmedir. Genel bilgilerin adı olan bir dilbilgisi birimi, yani varlık+varlık veya varlık+eylem ilişkilerinin genel adı olan bir bağlı biçim birimi, adlaşarak asıl birim hâline gelir, sözlük birimi olur (Karaağaç, 2013, s.784). Kurumsallaşmanın belirlenmesinin güçlüğüne sözlükselleşmenin somut bir göstergesi olduğu düşünülmektedir. Bir sözcüğün sözlükselleşip sözlükselleşmediğini anlamak ve nasıl sözlükselleştğini ortaya çıkarmak için yapılacak en basit iş, genel sözlüklere bakmak olarak görülür (Uzun, 2006, s.89). Ancak yalnızca madde başı seçiminde uygulanan yöntemlerin tutarsızlığı değil özellikle art zamanlı örneklerin ortaya konulabilmesi için sağlıklı bir veri tabanının bulunmaması da bu işi güçleştirmektedir.

Aslında sözlükselleşme, bir asıl biçim biriminin bağlı biçim birimi hâline gelmesi demek olan dilbilgiselleşmenin (Karaağaç, 2013, s.288) ters yönüdür. Örneğin *Türkçe Sözlük*’te ‘iyiden iyiye, iyice, oldukça’ (TDK, 2011, s.801) anlamı verilen *enikonu* sözü ‘at üstünde veya ayaküstü olmayıp inerek ve konarak’ biçimindeki dilbilgisel yapıdan sözlükselleşmiştir. *Lehce-i Osmanî*’de bu söz şöyle tanımlanır: ‘ayakta olmayıp inerek ve konarak, arız ve amik gergi gibi dūr ü dırâz, enikonu uzun teennîye muhtaç, mutena mükellef iş’ (Ahmet Vefik Paşa, 1876, s.117). Nişanyan da bu sözün *enüp konup* yapısından geldiğini yazar ve Meninski sözlüğünü tanık göstererek ‘rahat rahat enine boyuna’ anlamını verir (Nişanyan, 2009, s.164). Sözün *inerek konarak* veya *inip konup* yapılarından değil de bir başka zarf-fiil eki {-X} ile *inü konu* yapısından sözlükselleştiği anlaşılıyor. At üstünde veya ayaküstü değil *inü konu* ‘inip konarak, oturarak’ görüşmek, konuşmak biçiminde ifade edilebilecek dilbilgisel yapı, *enikonu* biçiminde sözlükselleşmiş ve bugün ‘iyiden iyiye, iyice, oldukça’ anlamını kazanmıştır.

Böyle bir dilbilgisel yapının sözlükselleşmesinin temelinde nedensizleşme vardır. Dilbilgisinin yapımlık ve çekimlik bağlı biçim birimleri sözlüğün asıl birimlerinden doğmakta ve bir döngüye dönüşmektedir. Çekime giren sözlük birimi genelleşip önce yapımlık, sonra da yeni biçim ve anlamıyla

yeniden sözlük birimi hâline gelir. Bağlı biçim biriminin asıl birimle ilişkisinin silinip donuklaşarak işlevini, çoklukla da söz öbekleri ve cümlelerin kalıplaşarak nedenliliklerini yitirmeleri, tek bir söz gibi bir bütün hâline gelmeleri, söz dizimi birimlerinin sözlükselleşmesidir. Nedensizleşmiş sözcük gövdeleri ile birleşik sözcükler, deyimler, atasözleri sözlükselleşmiş birer söz dizimi birimleridir: *yap-* ‘örtmek’ > *yapış-* ‘örtüşmek’ > *yapışmak*; *alış-* ‘tutuşmak’ > *alışmak*; *keltür-* ‘geldirmek’ > *getir-* ‘getirmek’; *yukkari* > *yukarı*, *uçra* > *üçra* vb. örneklerde asıl birim-bağlı birim veya eski anlam-yeni anlam ilişkisi bozulduğu için bu örnekler donuklaşmış ve yeni kök birimler hâlinde sözlükselleşmişlerdir (Karaağaç, 2013, s.785-786). *Enikonu* birleşimini oluşturan sözcüklerin tek tek anlamları, birleşimin anlamı içerisinde erimiş ve bu yapı yeni bir anlam kazanmıştır.

Sözlükselleşme Türleri

Bauer sözlükselleşme türlerini *sesbilimsel* (phonological) başlığında *bürünsel özellikler* (prosodic features), *parça özellikleri* (segmental features) alt başlıklarında; *biçimbilimsel* (morphological) başlığında ise *birleştirme öğeleri* (linking elements), *kökler* (roots), *ekler* (affixes), *anlamsal* (semantic), *sözdizimsel* (syntactic), *iç birleşik biçim* (internal to the complex form), *dış birleşik biçim* (external to the complex form), *karişik* (mixed) alt başlıklarında ele almıştır (1991, s.50-61).

Brinton ve Traugott (2005) ise söz yapımını *birleştirme* (compounding), *türetme* (derivation), *tür değiştirme* (conversion), *kırpma ve eksiltme* (clipping and ellipsis), *karma* (blending), *geri oluşum* (back formation), *başharfleştirme/kısaltma* (initialism/acronym), ödünçlemeli *çeviri* (loan translation), *uydurma* veya *kök yaratma* (coinage or root creation), üstdilbilim *alıntısı* (metalinguistic citation) başlıkları altında inceler (2005, s.34-44).

Türkçede sözlükselleşme üzerine henüz kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır⁸. Türkçenin yapısal özelliklerini ve söz varlığının niteliğini göz önüne alarak sözlükselleşme türlerini *ekleme*, *birleştirme*, *ödünçleme*, *eksiltme*, *örnekseme*, *derleme*, *tarama*, *tür değiştirme*, *ikileme*, *titremleme*, *genelleştirme*, *uydurma*, *yerlileştirme*, *kısaltma*, *kırpma*, *karma*, *geri oluşum* olarak belirlemekteyiz⁹. Bu yazımızda sözlükselleşme türlerinden *eksiltmeyi* ele alacağız.

Eksiltme

Türkçede ad tamlaması, sıfat tamlaması gibi dilbilgisel yapılarda tamlanan sözcüğün, tamlayan sözcüğün veya sözcük öbeğindeki birkaç ögenin eksiltilmesiyle geride kalan sözcük, anlamı üstlenerek sözlükselleşmektedir. Dilbilgisel yapılardaki bu eksiltme sonucunda yapının geride kalan bölümünü kimi zaman da bir ek bütünlemektedir. Böylece eksiltme sonucu ortaya çıkan sözcük tabanından ekleme yoluyla yeni bir sözcük elde edilmiş olmaktadır. Ortaya çıkan bu yeni yapı, sözcük türü olarak da değişime uğramaktadır. Türkçenin söz varlığının incelenmesi sonucunda art zamanlı olarak eksiltili yapıdan sözlükselleşen ve bugün *Türkçe Sözlük*'te yer alan örneklerden birkaçını özelliklerine göre ele alacağız.

8 Ana bilim dalımızda doktora öğrencisi İsa Sarı Türkçede sözcükselleşme konusunda doktora tezi hazırlamaktadır. Ege Üniversitesi'nden Soner Akşehirli, Güncel Türkçe Sözlük veri tabanı bağlamında Türkçede ad tamlamalarından sözlükselleşme konusunda 26. Ulusal Dilbilim Kurultayı'na bir bildiri sunmuştur (Akşehirli, 2012).

9 Türkçede söz yapımını bir bütün olarak ele aldığımız bildiri, 11-14 Kasım 2014 günleri arasında İstanbul'da toplanan XI. Millî Türkoloji Kongresine sunulmuştur. Bildirinin tam metni basım aşamasındadır (Akalın 2014).

Söz Öbeklerinde Eksilteli Yapıdan Adlaşarak Sözlükselleşme

Türkçede ad veya sıfat tamlamalarında tamlananın eksiltilmesi sonucunda tamlayanın adlaşarak sözlükselleştiği örnekler sayıca fazladır. Yukarıda değinilen çekmece, *gözde*, *kavurma*, *tanıdık*, *yiyecek* (Korkmaz, 2003, s.157-158) sözlerinden başka bu yazımızda ele alacağımız art zamanlı sözlükselleşme örnekleri şunlardır:

dün < dün[kü gün] ~ dün[e gün] Türkçe Sözlük'te 'bugünden bir önceki gün; geçmiş; bugünden bir önceki günde; kısa bir süre önce' anlamlarıyla tanımlanan (TDK, 2011, s.735) *dün* sözü Eski Türkçede ve Türkiye Türkçesinin tarihsel dönemleri olan Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde 'gece' anlamıyla kullanılmıştır (Clauson, 1972, s.513). Türkçede daha çok anlam değişimleri içerisinde ele alınan örneklerden biri olan *tün ~ dün* 'gece' > *dün* 'bir önceki gün' biçimi aslında anlam değişmesinden çok *dünkü gün* ve *düne gün* yapılarından eksilti yoluyla sözlükselleşmedir.

Eski Türkçedeki 'gece' anlamındaki *tün* sözü bugün Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur Türkçelerinde *tün*; Başkurt ve Tatar Türkçelerinde *tön* biçiminde ve 'gece' anlamında kullanılmaktadır (Ercilasun, Aliyev, Şayhulov, Kajıbek, Konkobayuu, Yusuf ve diğerleri, 1991, s.258-259). Türk yazı dillerinde 'dün' anlamındaki sözcük ise Başkurt Türkçesinde *kisä*, Kazak Türkçesinde *keşe*, Kırgız Türkçesinde *keçä*, Özbek Türkçesinde *keçä*, Tatar Türkçesinde *kiçä*, Uygur Türkçesinde *keçä* biçimindedir ve bir başka sözcük kökünden (<*kiç-*>) gelişmiştir. Türkiye Türkçesi dışında Azerbaycan Türkçesinde *dün* ve *dünän*, Türkmen Türkçesinde *düyn* sözcükleri 'dün' anlamıyla kullanılırken Uygur Türkçesinin söz varlığında *tünögün* birleşiminin de yer aldığını görürüz (Ercilasun ve diğerleri, 1991, s.194-195)

Eski Anadolu Türkçesinde de daima 'gece' anlamıyla kullanılan *dün* sözü, *dün baskını ~ dün basgını ~ dün baskunu* 'gece baskını', *dün buçuğu* 'gece yarısı', *dün dulpu* 'geceleyin, gece vakti, bütün gece', *dün içi* 'gece ortası, gece vakti, geceleyin', *dünle ~ dünlece* 'geceleyin', *dünleler* 'geceleri, gece vakitleri', *dün namazı* 'geceleri kılınan nafile namaz, teheccüt namazı', *dün ü gün ~ dün gün ~ dünü gün ~ dün ü gündüz ~ dünü gün ~ dünün günün ~ dünin günün* 'gece gündüz, geceli gündüzlü', *dün yarısı* 'gece yarısı' (TDK, 2009, s.1314-1325) gibi söz öbeklerinde yer almıştır. Eski Anadolu Türkçesinde *dünlece ~ dünlece* gibi türevleri de vardır (TDK, 2009, s.1319-1320). Sözcüğün Türkiye Türkçesinde 'bugünden bir önceki gün' anlamı, geçen geceden önceki günü ifade etmek üzere *düne gün* (TDK, 2009, s.1317), *dünki gün* (Tulum, 2011, s.587, 670) ve bir önceki geceyi bildirmek için de *dünki gece ~ dün gece* (Tulum, 2011, s.620, 1405) gibi dilbilgisel yapılarla ortaya çıkmıştır.

Bu dilbilgisel yapının art zamanlı örnekleri içerisinde en ilgi çekici olanları *Maytrisimit*'te geçmektedir: (9/8-10) *ol ança uzun ödte berü birükin tünle yime tünki tünleki teg inçgölüg...* (9/20-22) *manga yime bu savağ tünki tünle şutavas tengri yirinteki tengriler tüzü tüketi ukıtdılar* (Tekin, 1976, s.54). Bu cümleleri Tekin 'bu kadar uzun zamandan beri geceleyin de (?) bir geceki diğer geceninki ile aynı olmak üzere sükûnet...', 'bana da bu şeyleri (sav) *dün gece* Şuddhāvāsā adlı tanrılar yerindeki tanrıların hepsi öğrettiler' biçiminde anlamlandırır (Tekin, 1976, s.196). Erdal, bu cümlelerdeki *tünki tünle* söz öbeğine 'last night' anlamını verir; *tünki tünleki teg* söz öbeğini de 'as during the last night' diye açıklar (Erdal, 1991, s.404).

1550 yılına ait bir kadı sicilinde de yapılan satışın gününü bildirmek için kullanılan ifade *dünki günü ki yevm-i sebtür* biçimindedir: ...*Nikola b. Dimitri*'ye dört yüz yetmiş akçeye bey' *itdüm*, *hâliyâ dünkü günü ki yevmi sebtür*, *Yeniçeri Yusuf b. Abdullah[']a* beş yüz akçeye bey' *itdüm...* (Gültekin, 2010, hük. no.571).

Bu dilsel gelişimin yanı sıra eski saat düzeninin de *dün* sözünün yaşadığı değişimde etkili olduğunu belirtmek gerekir. *Alaturka saat, ezani saat* gibi adlarla anılan eski saat düzenine göre akşam ezanının okunmasıyla birlikte yeni bir gün başlardı. Bu geleneğin halk arasında hâlâ sürdüğü, Perşembe günü akşam ezanının okunmasından sonra başlayan zaman diliminin Cuma akşamı olarak adlandırıldığı görülmektedir. Bu uygulama günümüzde Azerbaycan Türkçesinde günlerin adlandırılmasında sürmektedir. Salı gününün adı *çərşənbə axşamı*, Perşembe gününün adı da *cümə axşamı*dır.

havlu < havlı [makrame] Türkçede ‘vücudun çeşitli yerlerinin kurulanmasına yarayan dokuma bez’ anlamındaki *havlu* sözü (TDK, 2011, s.1066), *havlı mahrama ~ havlı makrama* biçimindeki sıfat tamlamasından eksiltme yoluyla sözlükselleşmiştir. Türkçeye Arapçadan geçmiş olan *makrame* ‘elbezi’ anlamı da taşımaktadır (Devellioğlu, 2013, s.664). Meninski, *mahrama ~ makrama* türlerini sıralarken *havlı makrama, saçaklı makrama, el makraması, âb-dest makraması* örneklerini de vermektedir (Tulum, 2011, s.831). Sözlüğünde *havlı ~ havlı* sözüne de yer veren Meninski, bu sözü ‘tüylü, yoñlü, yapaklı, säyif’ diyerek tanımlar (Tulum, 2011, s.831). Türkçedeki ‘kadife, çuha, yün vb.nin yüzeyindeki ince tüy anlamındaki’ *hav* sözünün kökeni tartışmalıdır: Dankoff’a göre Ermeniceden alınmıştır (Erm. *xaw* ‘nap, down’. Meninski, Redhouse gibi sözlükçüler Farsçadan kalma bir alıntı olarak değerlendirmişlerdir (Eren, 1999, s.174). Makramenin bir türü olarak üretilen ve üzeri küçük tüylerle kaplı olduğu için eldeki, yüzdeki su damlacıklarını emen *havlı makrame* zamanla bu ayırıcı özelliğinden dolayı tamlamanın anlamını bütünüyle üzerine almış ve *havlu* biçimiyle sözlükselleşmiştir.

yelkenli < yelkenli [gemi] < yelken gemisi Türkçede *yelkenli* ‘yelkeni olan, yelkenle giden deniz veya göl taşıtı, yelken’ anlamındadır (TDK, 2011, s.2567). Ancak *yelkenli* sözünün ‘yelkenle giden deniz veya göl taşıtı’ anlamıyla kullanılışı sonradan ortaya çıkmıştır. XVII. yüzyıl Türkçesinin söz varlığında bu anlamda *yelkenli ~ yelkenli* sözü yer almaz (Tulum, 2011). Kuşkusuz ‘yelkeni olan’ anlamıyla *yelkenli* sözü herhangi bir dönemde kullanılmış olabilir. Nitekim Evliya Çelebi, Seyahatnamesi’nde “hasırdan *yelkenli* kızak gemiler”den söz etmektedir:

⁽⁸⁾*Ammâ bu Japohakirmen mahalli dağistan ve ormanistan yerler olmak ile hasırdan yelkenli kızak gemilerimiz artık işlemez* ⁽⁹⁾*olan kızaklardan çıkup atlara süvar olmak tenbih olunup üç gün bu Japohakirmen’de tekaüd etmek tenbih olundu. Hikmeti* ⁽¹⁰⁾*Bari bunda bir kemali marifet sahibi abdi memlûkum ve refiki yârı muvafikim müşevveşü!-hâl olup anın için bir kızak araba peyda etdim.* ⁽¹¹⁾*Ammâ bâlâda tahrir olunan Praskirmân’dan berü hasır yelkenli kızaklar üzre billur camlı odalarda ateş başlarında zevk u safalar* ⁽¹²⁾*edüp cümle atlarımız ve gayri behaim makulesi sığır sığa hayvanatlarımız cümle safada idiler* (Evliya Çelebi, t.y., c.VII, v.182^b).

Bu dilbilgisel yapılarda gemilerin yelkeninin niteliği belirtilmektedir. Sözcüğün yelkenle giden deniz veya göl taşıtı anlamında kullanılması ise *yelken gemisi* ve *yelkenli gemi* biçimlerindeki sözlükselleşmenin ardından olmuştur. Edebî eserlerde *yelken kayığı* biçimi de saptanmıştır:

Aşağıdaki koyda bekleyen yelken kayığıyla biraz sonra o da gidecekti (Güntekin, 2002, s.110).

Bir yelken kayığıyla Bayındır’dan dönüyordum (Güntekin, 2002, s.139).

Sözlüklerimizde madde başı olarak *yelken kayığı* yer almaz. Buna karşın Şemsettin Sami, *kayık* maddesinde bu sözü ‘kürekle veya sade yelkenle hareket eder’ biçiminde tanımlamaktadır (Şemsettin Sami, 1900, s.1040). Türkçe Sözlük’te de *kayık* maddesinde şu anlam vardır: ‘kürek veya

yelkenle yürütülen ufak tekne' (TDK, 2011, s.1363). *Yelken kayığı* tamlamasının sözlükselleşmediği anlaşılıyor. Buna karşın *yelken gemisi* 'rüzgârın şişirdiği yelkenlerin yardımıyla yol alan gemi' anlamıyla (TDK, 2011, s.2567), *yelkenli gemi* de 'yelkenle yürütülen gemi tanımıyla (TDK, 2011, s.2567) sözlükselleşmişlerdir. Ancak *yelkenli gemi* yapısından bu kez de eksiltme sonucunda *yelkenli* sözü bütün anlamı ifade eder hâle gelmiştir (TDK, 2011, s.2567).

denizaltı < deniz altı [gemisi] Türkçe Sözlük'te 'deniz yüzeyinin altında ve üstünde yol alabilen savaş veya araştırma gemisi, tahtelbahir' biçimiyle tanımlanan *denizaltı* sözünün sözlükselleşmesi *deniz altı gemisi* yapısından eksiltmeyle olmuştur. İlk kez gazete haberlerinde ve yazılarında *denizaltı gemisi* ~ *deniz altı gemisi* biçimlerinde kullanılmaya başlanılan¹⁰ bu yapı, Türk Dili Araştırma Kurumunun yayımladığı *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*'nda yer almamaktadır (TDAK, 1935). Tamlamadaki *gemisi* sözü eksiltilmiş, *denizaltı* da bitişik yazımla sözlükselleşmiştir (TDK, 1945, s.145).

cankurtaran < cankurtaran [otomobili] Benzer durum *cankurtaran* sözünde de görülür. Türkçe Sözlük'te 'hasta veya yaralı taşımaya uygun hazırlanmış özel araç, ambulans; havuz veya plajda yüzme bilmeyenleri uyaran ve tehlike anında onları kurtaran kimse' anlamlarıyla tanımlanan sözcük (TDK, 2011, s.442) başlangıçta Arapça *tahlisiye* sözüne karşılık olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmani*'nin ilk baskısında *kurtarmak* maddesi içinde verdiği *can kurtaran demir* 'gemilerde büyük ocaklık lenger; *can kurtaran halka* 'insan halâsı için denize atılan yüzer hamut gibi alet', *can kurtaran kayık* 'roket fülükası', bu yapıların sıfat tamlaması biçiminde kullanıldığını gösteriyor (Ahmet Vefik Paşa, 1876, s.939). Şemsettin Sami de Kamus-ı Türki'de *kurtaran* 'tahlis eden' maddesi içinde *can kurtaran* 'denize düşüp boğulmak tehlikesinde bulunanları tahlis eden adam, tahlisiye heyetine mensup adam', *can kurtaran demir* 'tehlike hâlinde atılmak üzere gemide yedek bulunan ağır lenger', *can kurtaran simidi* 'hin-i hacette tutunup boğulmamak üzere gemilerde bulundurulmuş mantarlı halka', *cankurtaran sandalı, fülükası* 'gemilerde ve tahlisiye idarelerinde yanları mantarlı olarak batmaz bir surette inşa edilmiş sandal' sözcüklerini verir (Şemsettin Sami, 1900, s.1093). Bunlardan *can kurtaran demir* dışında diğerlerinin ad tamlaması biçiminde, *can kurtaran* sözünün ise boğulmak üzere olan insanları kurtaran görevli anlamında adlaşarak sözlükselleştiği görülüyor.

Hasta veya yaralı taşımaya uygun hazırlanmış özel araçların hizmete girmesiyle bu araçlar *cankurtaran (can kurtaran) otomobili*¹¹ olarak adlandırılmıştır. Böylece *cankurtaran* sözünün kullanım alanı genişlerken *otomobil* sözü de yeniden adlandırılmada kullanılmıştır¹². Ancak *cankurtaran otomobili* tamlaması zamanla *otomobili* sözünün eksiltmesiyle *cankurtaran* biçimini almış ve *Türkçe Sözlük*'ün ilk baskısında 'ölüm tehlikesine düşmüş olanları kurtarmak için kullanılan araç' olarak tanımlanmıştır (TDK, 1945, s.99).

öteberi < *öte[deki] beri[deki eşya] Türkçede 'önemsiz, ufak tefek şeyler' öteberi olarak adlandırılır (TDK, 2011, s.1862). Birleşik sözcüğü oluşturan öte 'konuşanın temel olarak aldığı bir şeyden daha uzak olan yer veya şey, mavera; bir şeyin arkadan gelen bölümü; bulunulan yere göre karşı yanda olan; daha fazla, çok; dış' anlamlarındadır (TDK, 2011, s.1861). İkinci sözcük *beri* ise

10 *denizaltı gemisi* Cumhuriyet gazetesi, 24 Nisan 1931, s. 4, *deniz altı gemisi* Cumhuriyet gazetesi, 2 Haziran 1931, s. 3

11 Cumhuriyet gazetesi, 24 Eylül 1934, s. 6

12 Yeniden adlandırma ve Türkçedeki örnekleri konusunda bk. Sarı (2013).

'konuşanın önündeki iki uzaklıktan kendisine daha yakın olanı; bu uzaklıkta bulunan; -den bu yana' anlamlarında kullanılmaktadır (TDK, 2011, s.312). *Türkçe Sözlük*'teki tanımda *öte* sözünün 'şey' bildirme anlamı olduğu belirtiliyorsa da ancak konuşan kişinin temel aldığı 'bir şeyden' daha uzak olanı tanımlamakta kullanılmaktadır. Her iki sözcüğün de tek başlarına bir nesneyi göstermesi ekleme yoluyla: *öteki*, *ötedeki*, *beriki*, *berideki* vb. Bununla birlikte iki sözcüğün birleşmesiyle oluşan yapı 'önemsiz, ufak tefek şeyler' anlamını kazanmıştır.

Meninski sözlüğünde *öte berü* sözü, 'o yaña bu yaña, ān sū in sū, ahvele ahvele, →huc; pes piş, pes ü piş, →horsum' karşılıklarıyla gösterildikten sonra 'andan bundan, hâc, →altro' karşılıkları da verilir (Tulum, 2011, s.1432). İlk karşılıklar yer bildirirken, son karşılık 'andan bundan' nesnelere ifade etmektedir. Sözlüğün *andan bundan* maddesinin karşılığında da 'öte berü' açıklaması vardır (Tulum, 2011, s.280). *Öte berü saçmak* sözünün karşılığında ise 'dağıtmak, dardağan etmek, perişan etmek, perakende etmek, paymal etmek, tar ü mar etmek, tert ü mert etmek, tünd ü hund etmek, nisar etmek, neşr etmek, tenşir etmek, paşide etmek, paşiden, perakenden, küşüften' yazılıdır (Tulum, 2011, s.1433). Aynı eserde *dağıtmak, küşüften, neşr etmek, paşide etmek, perişan etmek, tert ü mert etmek* sözleri de 'öte berü saçmak' ifadesiyle açıklanmıştır (Tulum, 2011, s.544, 1067, 1380, 1444, 1455, 1759).

Öteberi sözünün *öte[ye] beri[ye saçılan eşya], *öte[deki] beri[deki eşya], *öte[deki] beri[deki], *öte[ki] beri[ki] vb. yapılardan sözcük ve ek eksiltme yoluyla adlaşarak sözlükselleştiğini düşünüyoruz. Nitekim Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*'de şu bu sözünü 'öte beri, öteki beriki'; şundan bundan sözünü 'öteden beriden, her şeyden'; *derme çatma* sözünü 'öteden beriden toplanmış gayrimuntazam şey, öteden beriden devşirilip çatıştırılmış çalı çırpıdan ibaret'; *derinti* sözünü 'öteden beriden derilip devşirilmiş adı şeyler, derme çatma şey'; *derme* sözünü 'öteden beriden toplanıp bir yere getirilmiş'; *kırık dökük* sözünü 'kırılıp dökülenden ötede beride kalmış cüzî şeyler'; *müteferrik* sözünü 'ayrılmış, dağılmış, perakende, perişan, müctemi ve top olmayıp ötede beride bulunan' sözleriyle tanımlamıştır (Şemsettin Sami, 1900, s.1281).

farkındalık < farkında [olma durumu] Sözlükselleşme aşamalarına tanıklık ettiğimiz *farkındalık*, son otuz yılda ortaya çıkmış ve kullanım sıklığını artırarak ilk kez *Türkçe Sözlük*'ün 2005 yılındaki onuncu baskısında sözlüğe girmiştir. Sözlükte 'farkında olma durumu' diye tanımlanan (TDK, 2005, s. 681) *farkındalık* sözünde Türkçede eklerin dizilişine aykırılık da görülür:

farkındalık

AD+İYELİK+DURUM+YAPIM EKİ

Türkçede içinde yapım eki bulunan bir sözcükte çekim ekleri en sonra gelmekte, bir başka söyleyişle kökten sonra yapım eki ya da ekleri, ardından da çekim eki ya da ekleri sıralanmaktadır (Ergin, 1972, s.124). Kuşkusuz bu kuralın *gündelik*, *ondalık*, *yüzdelik* gibi aykırı örnekleri de vardır. Ergin, bu sözcüklerin oluşumunda {+DA} ekinin çekim ekliğinin âdeta kaybolduğu ve {+LXk} eki ile birleşerek {+DALXk} biçiminde tek bir ek gibi ayrılmaz bir bütün oluşturduğunu yazar (Ergin, 1972, s.156). Ancak *farkındalık* sözünde {+DALXk} ekinden önce, bir de iyelik eki gelmektedir. Sözün oluşumunda *farkında olma durumu* ya da *farkında olma* biçimindeki dilbilgisel yapıda eksiltelen sözcüklerin işlevi {+LXk} ekine yüklenmiştir. Bu yapının oluşmasında *gündelik*, *ondalık*, *yüzdelik* gibi sözcükler örneklenmiştir.

Farkındalık sözü bugün *farkındalık yaratmak*, *farkındalık oluşturmak*, *farkındalık geliştirmek*, *farkındalık eğitimi*, *farkındalık testi*, *farkındalık düzeyi*, *farkındalık danışmanlığı*, *farkındalık uygulaması* gibi çok sayıda söz öbeği içerisinde kullanılmaktadır. Bu dilbilgisel yapılardan *farkındalık yaratmak* sözünün kazandığı kullanım sıklığı ve anlamla sözlükselleşme eğiliminde olduğunu belirtmeliyiz.

anındalık < anında [olma durumu] Yukarıda değinilen *farkındalık*tan daha yeni bir sözcük *anındalık* da benzer yapıda olmasının yanı sıra aynı yolla sözlükselleşmiş örneklerdendir. Belirleyebildiğimiz ilk örnek 1999 yılına aittir:

Kısa sürede çok sayıda olayla karşılaşmak, sınıf ortamının anındalık-çabukluk özelliğidir (Başar, 1999, s.28).

Günümüzde ağ ortamındaki arama yazılımlarında 24 Haziran 2014 günü yaptığımız sorgulamada ağ sayfalarında 23.400 kez kullanıldığını belirlediğimiz *anındalık* sözünün *Türkçe Sözlük*'e girişi 2011 yılında yapılan on birinci baskısı ileler. Sözlükte 'anında olma durumu' biçiminde tanımlanmıştır (TDK, 2011, s.126).

Sonuç

Bu yazıda incelemeye çalıştığımız *dün, havlu, yelkenli, denizaltı, cankurtaran, öteberi, farkındalık, anındalık* sözcükleri gibi daha önceki çeşitli araştırmalarda ve kaynaklarda değinilen çam, çekmece, çizme, *dişli, düdüklü, gözde, kavurma, marşandiz, mayo, mısır, moymul, sağır, sazan, tanıdık, tire, yazma, yiyecek* gibi sözcükler, eksiltme yoluyla sözlükselleşmenin Türkçenin söz yapımındaki yerini göstermektedir. Bu örneklerden yararlanarak eksilteli yapıdan sözlükselleşme ilkelerini şöyle belirleyebiliriz:

İster ad tamlaması yapısında olsun ister sıfat tamlaması yapısında olsun tamlayan sözcük tamlamanın bütününlüğünü anlamını kapsadığında tamlanan söz eksiltilebilmektedir. Anlamda kapsamın genişlemesi, daralması ya da değişmesi komşuluk ilişkisi içerisindeki sözcüklerde sık görülen bir olaydır (Karaağaç, 2013, s.558). Sıfat tamlaması biçimindeki yapılarda tamlayan sözcük, tamladığı sözcüğün gösterdiği nesnenin ayırt edici, belirginleştirici ya da sınırlayıcı özelliğini ortaya çıkarmaktadır. Böylece tamlama, tek tek sözcüklerin bildirdiği anlamdan farklı bir anlama evrimde, bu yeni anlamı tamlayan sözcük tek başına verebildiğinden tamlanan sözcüğe de gerek kalmamaktadır. Sözlükselleşen sözcükler tür değişikliğine de uğramakta, dilbilgisel yapılarda sıfat olarak kullanılırken adlaşmaktadır.

Benzer durum ad tamlamalarında da görülmektedir. Tamlayan sözcük sıfat olmadığından tamladığı sözcüğün ayırıcı bir özelliğini, niteliğini belirtmemekte; kendisinden sonra gelen sözcükle ilişkilendirici bir yapı oluşturmaktadır (Karaağaç, 2013, s.50). Bu yapılarda da tamlayan ad, tamlanan adın anlamını üzerine çekmekte böylece söz öbeğinin bütününlüğünü anlamını üstlenmektedir. *Cankurtaran* sözünün başlangıçta sıfat olarak kullanılması; oluşumunu izleyebildiğimiz *yelken gemisi* > *yelkenli gemi* > *yelkenli* gelişmesi, sıfat tamlamalarının eksilteli yapıya uygun olduğunu gösterse de *Tire ipliği* > *tire* gibi *Adana kebabı* > *Adana kebab* > *Adana, Rüzgârlı Sokağı* > *Rüzgârlı Sokak* > *Rüzgârlı, gaz yağı* > *gaz, gaz pedalı* > *gaz* örnekleri, Türkçede ad tamlaması yapılarında eksiltmenin daha yaygın olduğunu göstermektedir.

Kimi yapılarda ekler de eksiltilebilmekte kimi yapılarda da eksiltelen sözcüğün işlevini yüklenmek amacıyla bir ya da birkaç ek oluşuma katılabilmektedir. Ad tamlamalarından eksiltme sonucunda sözlükselleşen sözcükler türlerini korumaktadır.

Eş zamanlı örneklerden sözlükselleşme aşamalarını izleyip Türkçede sözlükselleşmenin kodlarını çözebilirken art zamanlı örneklerle de Türkçenin söz varlığındaki sözcüklerin yapılarını, oluşumlarını belirleyebiliriz. Bu bakımdan Türkçede söz yapımı üzerindeki çalışmaların teker teker söz varlığı

öğelerinin incelenerek yapılması gerektiği kanısındayız. Dilbilgisi çalışmalarında genellikle ekleme yoluyla türetilen sözlerdeki eklerin yapısal ve anlamsal işlevleri incelenmekte, bunun dışındaki Türkçede söz yapım yolları ile ilgili olarak yalnızca birkaç örnek vermekle yetinildiği görülmektedir. Türkçenin söz varlığı, sözlükselleşme açısından henüz yeterince incelenmemiştir. Sözlükselleşme, yalnızca ekler açısından değil sözcüklerin hayatın içinde kazandığı anlamları ve işlevleri, kültür tarihindeki yerleri ve yaşadığı değişimler bakımından da ele alınması gerektiğini bizlere göstermektedir.

Sözcüklerin kökeninin araştırılması, kökleri ve ekleri bakımından incelenmesi kökenbilimi araştırmaları açısından elbette önemlidir. Ancak Türkçenin kökenbilimi çalışmalarında olağanüstü bir çabayla sözcüğün en eski biçimine, hatta ilk biçimine ulaşılmaya çalışılırken, kökü ve ekleri üzerine yorumlar yapılırken sözcüğün sonraki dönemlerde yaşadığı değişimlere, özellikle de anlam değişikliklerine nedense aynı özen gösterilmemektedir. Dilbilgisel yapılarda sözcüklerin yeniden sözlükselleşmesine ve nedenlerine ise değinilmemektedir. Oysa sözcüklerin yaşadığı bu değişimler, başlangıçtaki oluşum aşamaları için de kökenbilimi araştırmacısına ipuçları sunmaktadır.

Kaynakça

- Adams, V. (1982). *An introduction to modern English word-formation*. Essex: Longman
- Ağaoğlu, A. (2000). Anayasamı istiyorum. *Hürriyet gazetesi*. 27 Nisan 2014 tarihinde <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/printnews.aspx?DocID=-129737> adresinden erişildi.
- Ahmet Rasim. (1928). *Muharrir bu ya!*. İstanbul.
- Ahmet Vefik Paşa. (1876). *Lehce-i Osmanî* (1. bs.). İstanbul: Tabhane-i Amire.
- Akalın, Ş. H. (2014). *Türkçede söz yapımı yolları ve sözlükselleşme*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün 11-14 Kasım 2014 günlerinde düzenlediği XI. Milli Türkoloji Kongresine sunulan bildiri.
- Akşehirli, S. (Nisan 2012). *Türkçede ad+ad(s)ı biçimindeki ad bileşiklerinin sözlükselleşmesi*. 26. Ulusal Dilbilim Kurultayı, Isparta'da sunulan bildiri. Bildirinin tam metnine 27 Nisan 2014 tarihinde https://www.academia.edu/4124942/Turkcede_ad_ad_s_I_Bicimindeki_Ad_Bilesiklerinin_Sozlüksellesmesi adresinden erişildi.
- Başar, H. (1999). *Sınıf yönetimi*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Bauer, L. (1991). *English word-formation*. Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne –Sydney: Cambridge University Press.
- Bauer, L. (1994). *Watching English change*. London–New York: Longman
- Brinton, J. L., Traugott, E. C. (2005). *Lexicalization and language Change*. Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–São Paulo: Cambridge University Press.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Devellioğlu, F. (2013). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat* (30. bs). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Crystal, D. (2001). *A dictionary of language* (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press.
- Eker, S. (2003). *Çağdaş Türk dili* (2. bs.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ercilasun, A. B., Aliyev, A. M., Şayhulov, A., Kajibek, E. Z., Konkobayuulu, K., Yusuf, B. ve diğerleri. (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation, A functional approach to the lexicon*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara.
- Ergin, M. (1972). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
- Evlia Çelebi. (t.y.). *Seyahatname*. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Kitaplığı 308. Cilt VII.

- Gültekin, O. (2010). *İstanbul kadı sicilleri Üsküdar mahkemesi 17 numaralı sicil (H. 956 – 963 / M. 1549 – 1556*, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayını.
- Güntekin, R. N. (2002). *Akşam Güneşi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi
- Hohenhaus, P. (2005). *Lexicalization and institutionalization*. Ştekauer, P., Lieber, R. (Ed.). *Handbook of word-formation* (353-373). Springer.
- İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, A. S. (2013). *Dilbilim sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud. (2008). *Divanü lügati'l-Türk* (Tıpkıbasım). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
- Kestelli R. N. (2004). *Resimli Türkçe kamus*. R. Toparlı, B. T. Aksu, C. S. Kanoğlu, S. Türkmen (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- M. Bahaeddin. (1923). *Yeni Türkçe lügat*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası.
- Mütercim Asım. (1870). *Tıbyan-ı nafi der terceme-i burhan-ı katı*. İstanbul: Matbaa-i Amire
- Nişanyan, S. (2009). *Sözlerin soyağacı çağdaş Türkçenin etimolojik sözlüğü*. İstanbul: Everest Yayınları
- Orucov, Ə., Abdullayev B., Rəhimzadə N. (2006). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Sarı, İ. (2013). *Dilde yeniden adlandırma ihtiyacı: retronimler*. *Türkbilig*, 25: 55-63.
- Şemsettin Sami. (1900). *Kamus-ı Türkî*. Dersaadet: İkdam Matbaası.
- Şeyhülislam Mehmet Esat Efendi. (1999). *Lehçetü'l-lügat*, A. Kırkkılıç (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tahiroğlu T. B., Akalın Ş. H., Özkan, B., Yalçınkaya, S. (2011-2014). *Türkiye Türkçesi Çevrim İçi Haber Metinlerinde Yeni Sözlerin (Neolojizm) Otomatik Çıkarımı Projesi*. TÜBİTAK-SOBAP Projesi No. 111K223. 27 Nisan 2014 tarihinde http://turkoloji.cu.edu.tr/derlem/index.php?a=mongo/demo_index adresinden erişildi.
- Tulum, M. (2011). *Meninski'nin Thesaurus'u ve 17. yüzyıl Türkçesi ve söz varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDAK. (1935). *Osmanlıcadan Türkçeye cep kılavuzu*. İstanbul: Türk Dili Araştırma Kurumu Yayınları.
- TDK. (1945). *Türkçe sözlük* (1. bs.). İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (1955). *Türkçe sözlük* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (1983). *Türkçe sözlük* (Genişletilmiş 7. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (2005). *Türkçe sözlük* (10. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (2009). *XIII. Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanımlarıyla tarama sözlüğü* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,
- TDK. (2011). *Türkçe sözlük* (11. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca metinler II, Maytrisimit, burkancılardan mehdisi Maitreya ile buluşma, Uygurca iptidai bir dram*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Tezcan, S. (1981). Kutadgu Bilig dizini üzerine. *Belleten*. XLV/2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uysal, S. S. (2014). *Türkçe'de yaratılan Fransızca sözcükler ve Türkçe'de anlamları değiştirilen Fransızca sözcükler*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim temel kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.